

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Büyükelçisi Semyon İvanoviç Aralov'un Gözünden İzmir İktisat Kongresi

Uğur Yılmaz*

Giriş

Tarihi uzun yıllara dayanan Türkiye-Rusya ilişkileri Osmanlı Devleti'nin 1461 yılında Trabzon'u¹ ve 1475 yılında ise Kırım'ı topraklarına katarak Karadeniz ticaret yollarına hâkim olması ile farklı bir boyuta dönüşmüştür.² Bu dönemde Moskova Knezliği olarak varlık sürdüren Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Kırım ve havalisine hâkim olması nedeni ile İstanbul ile iyi ilişki kurmayı amaçlamıştır.³ Böylece Karadeniz ticaret yollarından istifade etmek ve Rus tüccarların sorunlarını görüşmek isteyen III. İvan, Kırım Hanı I. Mengli Giray Han'a 1492 yılında bir mektup göndererek⁴ Kırım Hanlığı üzerinden Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişki kurmak ve İstanbul'a bir elçi göndermek istediğini bildirmiştir.⁵ III. İvan'ın bu mektubu ve istekleri Kırım Han'ı tarafından İstanbul'a bildirilmiş ve elçi gönderme isteği kabul görülmüştür. Bu kabul üzerine III. İvan, Michael Pleşçeyev'i elçi olarak İstanbul'a göndermiştir. Ancak Pleşçeyev İstanbul'daki protokol teamüllerine uymadığı ve III. İvan ile II. Bayezid'i eşit gördüğü için padişahın huzuruna

* Doktorant, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, uguryilmaz014@gmail.com

1 Kenan İnan, "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 1, S. 14, 2001, s. 78.

2 Halil İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahid-name Meselesi", *Belleten*, 8/30, Nisan 1944, s. 195.

3 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 132-133.

4 Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C II, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 343.

5 Samiha Ayverdi, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1970, s. 70.

çıkarılmadan saraydan kovulmuştur.⁶ Bu olaydan sonra Moskova Knezliği, Osmanlı Devleti ile olan diplomatik ilişkilerini belli bir süre doğrudan İstanbul yerine Kırım Hanlığı üzerinden yürütmek zorunda kalmıştır.⁷ Öte yandan Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım Hanlığı ve Moskova Knezliği arasındaki çekişmede dengeyi gözeten Osmanlı Devleti, Moskova Knezliği'ne ilk kez elçi olarak 1514 yılında Yavuz Sultan Selim'in mektubunu Knez III. Vasili İvanoviç'e iletmek için Menkub Beyi Kemal Bey'i göndermiştir. Karadeniz'in kuzeyindeki ticaret akışının bozulmasını istemeyen Osmanlı Devleti bu tarihten sonra Moskova Knezliği'ni doğrudan muhatap almıştır.⁸

İstanbul, Moskova'yı kendisine bir tehdit olarak görmese de IV. İvan Vasiliyeviç namı diğer Korkunç İvan, knezlik topraklarını genişleterek 1547 yılında Moskova Knezliği'nin adını Rusya Çarlığı olarak değiştirmiş ve kendisini de çar ilan etmiştir.⁹ Korkunç İvan'ın bu ilan ve değişimine rağmen Osmanlı Devleti, 1700 yılına kadar Rus hükümdarlarını kendisine denk görmeyerek onlar için knez unvanını kullanmıştır. 14 Temmuz 1700 tarihinde imzalanan İstanbul Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Rus hükümdarlarını "Çar" olarak tanımayı kabul etmiştir.¹⁰ Öte yandan bu antlaşmanın bir diğer özelliği ise Rusya'nın İstanbul'da daimî bir elçilik açma isteğinin kabul edilmesi olmuştur. Antlaşmadan yaklaşık iki yıl sonra 21 Kasım 1702 tarihinde Rusya'nın ilk daimî elçisi Pyotr Andreyevich Tolstoy, İstanbul'a gelip II. Mustafa'nın huzurunda hilat giyerek göreve başlamıştır.¹¹ Ruslar bu daimî elçilik vasıtası ile Osmanlı Devleti hakkında istihbarat ve ticari faaliyet sağlayıp Osmanlı tebaası olan Ortodoksları örgütlemiştir. Osmanlı Devleti ise buna karşılık olarak Rusya'ya geçici elçiler göndermiştir.¹²

Rusya'nın giderek topraklarını genişletmesi ve Osmanlı Devleti için en temel tehditlerden birisi haline gelmesi üzerine Osmanlı Devleti, Rusya'da açtığı geçici elçilikleri 1856 yılında daimî elçiliğe çevirme kararı almıştır.

6 Kurat, *age.*, s. 133

7 Ayverdi, *age.*, s. 70-73.

8 Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C III, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 409.

9 Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler Ansiklopedisi*, C I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 108-110.

10 Mehmet Akif Kireççi, Selim Tezcan, *Kırım'ın Kısa Tarihi*, ASEM Yayınları, Ankara 2015, s. 25-26.

11 Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretname*, C II, Sadeleştirilen: İsmet Parmaksızoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1966, s. 121.

12 İsmail Bülbül, *Osmanlı Belgelerine Göre Rus Elçisi Tolstoy'un Faaliyetleri*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2007, s. 53-58.

İstanbul'un bu kararını Rusya'ya Mehmet Ali Paşa iletmıştır.¹³ Çar II. Aleksandr Nikolayeviç'in taç giyme törenine Osmanlı Devleti adına "Fevkalade Sefir" unvanı ile katılan Mehmet Ali Paşa, tören esnasında Rusya Çarlığı Dışişleri Bakanı Aleksandr Gorçokov ile durumu görüşerek Osmanlı Devleti'nin Rusya'da daimî bir elçilik açmak istediğini bildirmiştir. Gorçokov bu talebi Çar II. Aleksandr'a iletmış ve çar durumdan memnuniyet duyduğunu söyleyerek elçilik için her türlü ihtiyaç ve kolaylığı sağlanacağını belirtmiştir.¹⁴ Böylece Osmanlı Devleti, 1856 yılında Rusya'daki ilk daimî elçiliğini Petersburg'da açarak buraya Yusuf Rıza Bey'i atamıştır.¹⁵

Savaş, barış, ittifak ve diplomasi ile geçen Osmanlı-Rusya ilişkileri Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni bir boyut almıştır. Farklı ittifakların mensupları olan bu iki devlet için Birinci Dünya Savaşı bir dönüm noktası olmuştur.¹⁶ Zira savaş devam ederken Lenin önderliğindeki Bolşevikler, 25 Ekim 1917 tarihinde Aleksandr Kerenski liderliğindeki Geçici Hükümeti devirerek yönetimi ele geçirmişlerdir. Tarihe Ekim Devrimi olarak geçen bu hadiseden sonra Bolşevikler, devletin bütün kademelerine nüfuz etmeye başlamış ve 7 Kasım 1917 tarihinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır.¹⁷ RSFSC'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra Bolşevikler, Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildiğini duyurmuşlardır. Buna müteakiben RSFSC ile Osmanlı Devleti arasında 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Mütarekesi imzalanmış ve savaş hali devam eden Kafkas Cephesi kapanmıştır.¹⁸ Erzincan Mütarekesi'nden aylar sonra ise RSFSC ile İttifak Devletleri arasında 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Rusya işgal ettiği Osmanlı topraklarından çekilmiştir. Bolşevikler bu antlaşma ile savaştan çekilmiş ve devrim karşıtı Menşevikler ile mücadeleye girişmişlerdir.¹⁹ Bu mücadele Menşeviklerin gerçekleştirdikleri terör saldırıları ile bir iç savaşa dönüşmüştür.²⁰

13 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), A.AMD.00067.00012.002, s. 1-2.

14 BOA., İ.HR, 00147.7766, s. 1-4.

15 BOA., İ.HR, 00141.7394, s. 1-2.

16 Çağla Derya Tağmat, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul Rumlarının Sosyo-Kültürel Faaliyetleri", *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C 2, S. 1, 2020, s. 92.

17 Osman Ağır, "Dünya Siyasetini Etkileyen Devrimlerin Uluslararası Sonuçları: 1917 Bolşevik Devrimi", *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 16, S. 1, 2019, s. 334.

18 Mustafa Öztürk, *Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 39.

19 Halil Bal, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 5, 2004, s. 35

20 Çağatay Benhür, "Türk-Rus Siyasi İlişkileri (1917-1920)", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat*

Rusya'da bunlar olurken Osmanlı Devleti de savaştan yenik ayrılan tarafta yer aldığı için ağır hükümler barındıran²¹ Mondros Mütarekesi'ni 30 Ekim 1918 tarihinde imzalamak zorunda kalmış²² ve böylece bu mütareke ile Osmanlı Devleti fiilen sona ermiştir.²³ Bunun sebebi ise mütarekenin işgale zemin hazırlayan maddelerinin yanı sıra ekonomik ve askeri açıdan yoksun bırakılmasını öngören maddelerinin olmasıdır.²⁴ Öte yandan İstanbul bu işgalleri geçici olarak görmüş ve bu nedenle işgal kuvvetlerine karşı bir müdahalenin yapılmasını istememiştir. Ancak İstanbul'un bu düşüncesi gerçeği yansıtmamış ve Yunanistan, 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir ve çevresini işgal ederek bu yanlışı göstermiştir.²⁵ İzmir'in işgali ile Anadolu topraklarında ferdi bir mücadele başlamıştır.²⁶ Bu ferdi girişimlerin vatan topraklarını kurtarmaya yetmeyeceğini anlayan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, örgütlü bir yapıyı organize ederek işgalci kuvvetlere karşı Millî Mücadele'yi başlatmışlardır.²⁷

1. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin TBMM ile Diplomatik Temasları

Rusya'da Bolşevikler ile emperyalist güçlerin desteklediği Menşevikler arasında iç savaş devam ederken²⁸ Anadolu topraklarında ise işgal kuvvetlerine

Fakültesi Edebiyat Dergisi, S. 19, 2008, s. 93.

- 21 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinler (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 519.
- 22 İbrahim Halil Tanık "Millî Mücadele Döneminde TBMM'ye karşı Ayaklanmalar", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Araştırmaları Tarihi I: Türk Milleti'nin İstiklal Mücadelesi: Türk İstiklal Harbi*, ed. Ahmet Oğuz-Emine Aşçı, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2023, s. 334.
- 23 Zekeriya Türkmen, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S 11, Ankara 2000, s. 619.
- 24 Uğur Yılmaz, "Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi ve Sonrası Ankara-Atina İlişkilerinde Yaşanan Değişimler", *100. Yılında Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu (Sakarya Meydan Muharebesi'nin 100. Yılı Münasebetiyle 9-10 Eylül 2021)*, Ankara 2022, s. 164.
- 25 Yücel Özkaya, "İzmir'in İşgalinin Anadolu'daki Tepkileri", *Atatürk Yolu Dergisi*, C 1, S 1, 1988, s. 65.
- 26 Adnan Sofuoğlu, "İzmir İşgali Sonrasında Yunanlıların Batı Anadolu'da İşgali Genişletmeleri ve Bölgede Oluşan Millî Direniş", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 29-30, 2002, s.137.
- 27 Necdet Aysal, "Ulusal Direnişin ve Umudun Adı: Mustafa Kemal Paşa-Ankara", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/10, (Millî Mücadele'den Millî Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı), s. 219.
- 28 Yunus Ekici, "Bolşevik İhtilâlinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bi-*

karşı mücadele başlatan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları 22 Haziran 1919 tarihinde Amasya Genelgesi'ni yayımlanarak Milli Mücadele'nin manifestosu ilan etmişlerdir.²⁹ Böylece bu genelge ile kurtuluş gayesinin fitili ateşlenmiş ve akabinde 23 Temmuz - 7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum'da bölgesel bir kongre tertiplenmiştir.³⁰ Erzurum'daki bu kongreye başkanlık eden Mustafa Kemal, kurtuluşun örgütlenme ve mücadele ile sağlanacağını bildiği için bu minvalde hareket etmiş ve bu nedenle kongre sonunda 9 kişilik bir Temsil Heyeti kurulmuştur.³¹ Öte yandan mücadelenin bütün vatan topraklarına yayılması için Erzurum Kongresi'nden kısa bir süre sonra 4 Eylül-11 Eylül 1919 tarihleri arasında Sivas'ta ulusal bir kongre tertiplenmiştir. Bu kongrede alınan kararlar Erzurum Kongresi kararları ile aynı benzerlikte olmuş yalnızca Temsil Heyeti'nin üye sayısı 9'dan 16'ya çıkarılmıştır. Böylece resmi olmasa da Anadolu'da İstanbul'a karşı geçici bir hükümet kurulmuştur.³² Mustafa Kemal başkanlığındaki bu geçici hükümet, mücadelenin selamete kavuşması ve işgalcilerin Misak-ı Milli sınırlarından atılması için iç savaş halindeki RSFSC ile temaslara geçmiş ve maddi-siyasi destek elde etmek istemiştir.³³

Temsil Heyeti bir yandan kurtuluş gayesi için diplomatik ve askeri destek arayışına girerken diğer yandan ise Batı Cephesi'ndeki silahlı mücadeleyi organize etmek adına 27 Aralık 1919 tarihinde Ankara'ya geçmiştir.³⁴ Heyet, Ankara'ya geçtikten bir süre sonra İstanbul'da 28 Ocak 1920 tarihinde "Meclisi Mebusan" açılarak burada "Misak-ı Milli" kabul edilmiştir.³⁵ Bu karar sonunda meclis, İstanbul'daki İtilaf Güçleri tarafından basılarak dağıtılmış ve kapatılmıştır. Bu elim hadise nedeni ile bazı mebuslar gözaltına

limler Dergisi, C 27, S. 1, Elazığ 2017, s. 269.

29 Selim Özcan, "Amasya Genelgesi'nin Erzurum ve Sivas Kongreleri Üzerindeki Etkisi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, s. 74-75.

30 Saruhan, *age.*, s. 1.

31 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C I, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 114.

32 Zeki Saruhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II: Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 85-97.

33 Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)*, İmaj Yayınevi, Baskı 7, Ankara 2004, s. 39.

34 Mustafa Turan, "Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi: Milli Temsil Meselesi", *Gazi Akademik Bakış*, C 5, S 10, 2012, s. 17-18.

35 Volkan Marttin, "Misak-ı Millinin Kabulü ve İstanbul'un İşgali Sürecinde 1920 Sultanahmet Protesto Mitinginin Önemi ve Etkisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XVIII, Özel Sayı, 2018, s. 263.

alınarak sürgüne gönderilmiş, kaçabilenler ise Ankara'ya geçmişlerdir.³⁶ Öte yandan İtilaf Güçleri, meclisi kapatmakla yetinmeyerek 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u resmen işgal ettiklerini duyurmuşlardır.³⁷ İstanbul'un işgal edilmesi Türk tarihi ve siyasi hayatında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Zira İstanbul'daki meclis kapatıldığından artık yönetim ve siyaset için yeni bir merkeze ihtiyaç duyulmuş ve bu ihtiyacı gören Mustafa Kemal derhal harekete geçerek 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni kurmuştur. TBMM'nin kurulması ile Temsil Heyeti miadını doldurmuş ve tarihe Ankara Hükümeti olarak geçen siyasi güç meydana gelmiştir.³⁸ İstanbul ve işgal güçlerine karşı bir güç çarpanı haline gelen Ankara Hükümeti kuruluşunu Avrupa Devletleri başta olmak üzere Rusya'ya da mektuplar vasıtası ile duyurmuştur.³⁹

Mustafa Kemal tarafından 26 Nisan 1920 tarihinde Lenin'e gönderilen mektupta TBMM'nin kurulduğu duyurulmuştur.⁴⁰ Mektupta aynı zamanda emperyalist güçlere karşı mücadele eden ve bunların zorba hükümetleri altında yaşayan mustazaf halkların kurtuluş amaçlarını güden Bolşevik Ruslar ile birlikte hareket etmeyi kabul ediyoruz denilmiştir. Mektubun devamında ise Mustafa Kemal, TBMM'nin ilk amacı işgal altında bulunan milli toprakların emperyalist güçlerden temizlenmesi ve ileride yeni bir işgalin yaşanmaması adına Rusya ile ortak bir mücadelenin yapılması olduğunu söylemiştir. Mektupta son olarak ise başlatılan mücadele için gerekli cephane, askeri ve sağlık malzemelerinin sağlanması adına ilk etapta beş milyon altın ve Doğu'da Ermenilere karşı gerçekleştirilecek olan harekât için Türk Ordusu'nun erzak ihtiyacının RSFSC tarafından karşılanması istenilmiştir.⁴¹ Mustafa Kemal'in Lenin'e yazdığı bu mektuba RSFSC Dışişleri Bakanı Georgi Çiçerin karşılık vererek ilişkilerin geliştirilmesi ve

36 Ali Akyıldız, "Meclis-i Mebusan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 247.

37 Ali Fuad Türkogeldi, *Görüp İştiklerim I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951, s. 259.

38 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis Milli Mücadele'de Anadolu: TBMM'nin 70.Yılı (1920-1990)*, Baskı II, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 59.

39 Stefan Velikov, "Kemal Atatürk ve Bulgar-Türk İlişkileri", *LX. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri (21-25 Eylül 1981)*, C III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 1956.

40 Zeki Saruhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III: TBMM'den Sakarya Savaşı'na (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 9.

41 Mehmet Perinçek, *Türk-Rus Diplomasisinden Gizli Sayfalar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016, s. 51.

işbirliklerinin sağlanmasını memnuniyetle karşıladıklarını bildirmiştir.⁴² 11 Mayıs 1920 tarihinde Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ve mahiyetindeki heyet Moskova'ya giderek diplomatik temaslarda bulunmuş⁴³ ve devam eden mücadele için maddi ve askeri yardımların temini için girişimler gerçekleştirmişlerdir.⁴⁴ Bu ziyaretten sonra Moskova, 28 Temmuz 1920 tarihinde Ankara'ya ilk elçi olarak Şalva Zuraboviç Eliava'yı atamış ancak Eliava yaşadığı sağlık sorunları nedeni ile Ankara'ya gelememiştir.⁴⁵ Eliava'nın gelememesi nedeni ile Ankara'ya gönderilen yaklaşık 200 kişilik Rus heyetine Elçilik Birinci Sekreteri Upmal Angarski başkanlık ederek 8 Kasım 1920 tarihinde göreve başlamıştır.⁴⁶

RSFSC'nin Ankara'ya elçi atamasından sonra TBMM de Moskova'ya 19 Şubat 1921 tarihinde Ali Fuat Bey'i elçi olarak göndermiştir.⁴⁷ Ali Fuat Bey, Moskova'daki görevine başladıktan kısa bir süre sonra yürüttüğü diplomatik temalar sayesinde TBMM ile RSFSC arasında 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması imzalanmıştır.⁴⁸ Yapılan antlaşma ile TBMM uluslararası tanınırlığını yeniden tesis etmiş ve RSFSC'den hem askeri hem de diplomatik destek sağlamıştır.⁴⁹ TBMM, diplomatik girişimlerine hız kesmeden devam ederken işgalci Yunan Kuvvetlerine karşı da askeri başarılar elde etmiştir. I. ve II. İnönü zaferleri ile başarı tazeleyen Türk Ordusu, 10-24 Temmuz 1921 tarihleri arasında yaşanan Kütahya-Eskişehir muharebesi ile yok olmanın eşiğine gelmiştir.⁵⁰ Mustafa Kemal'in talimatı ile İsmet Paşa tarafından Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilen Türk Ordusu oldukça büyük zayıflar vermiştir.⁵¹ Yunan Ordusu, Türk Ordusu'nu yok etmek için yeni bir taarruzun hazırlıklarını yaparken TBMM ise bu taarruza karşı RSFSC'ye

42 Elnur Ağayev, "Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi A. A. Rodionov'un Türkiye Anıları", *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S 17, 2016, s. 60.

43 BCA., 030.18.1.1.5, s.1.

44 BCA., 030.18.1.7.3, s.1-2.

45 Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Vatan Gazetecilik ve Matbaa, İstanbul 1955, s. 68.

46 Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 324.

47 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, ed. Nejat Bayramoğlu, Kurtuluş Güran, Kaynak Yayınları, Ankara 2015, s. 381-382.

48 BCA., 030.18.3.29.13, s.1.

49 Saruhan, *age.*, s. 450.

50 Cevdet Kerim İncedayı, *İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 137.

51 Hüsnü Özlü, "İstiklal Savaşı'nda, Sakarya Meydan Muharebesi'nde Mürettep Kolordunun Askeri Harekâtı", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, 2020, s. 74-75.

bir çağrıda bulunarak emperyalizme karşı ortak bir cephenin kurulması ve Moskova tarafından sağlanan askeri yardımların devam edilmesi gerektiği bildirilmiştir.⁵² Ankara'nın bu çağrı ve kaygıları Moskova tarafından olumlu karşılanmış ve sağlanan maddi-askeri yardımlar neticesinde 23 Ağustos - 13 Eylül 1921 tarihleri arasında yapılan Sakarya Meydan Muharebesi ile Yunan Ordusu bozguna uğratarak zafer elde edilmiş ve böylece Türk tarafı için yeni bir süreç başlamıştır.⁵³ Sakarya'dan sonra savunma pozisyonundan saldırı pozisyonuna geçen Türk Ordusu, Yunan Ordusu'nu Anadolu'dan söküp atmak için büyük bir taarruzun hazırlıklarını yapmaya başlamıştır. 13 Ekim 1921 tarihinde ise RSFSC'nin aracılığıyla TBMM ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında Kars Antlaşması imzalanarak Türkiye'nin Doğu'daki sınırları kesin olarak belirlenmiştir.⁵⁴ Öte yandan Türk Ordusu taarruz hazırlıklarına devam ederken RSFSC'nin Ankara elçisi Sergey Petroviç Natsarenus'un yerine Kasım 1921 tarihinde Semyon İvanoviç Aralov atanmıştır.⁵⁵ Aralov görevine 26 Ocak 1922 tarihinde Ankara'ya vardiktan sonra başlamıştır.⁵⁶

2. Semyon İvanoviç Aralov'un Ankara Elçiliği Dönemi

1880 yılında varlıklı bir tüccar ailenin çocuğu olarak Moskova'da doğan Aralov, 1904 yılında vuku bulan Rus-Japon Savaşı'na katılmak için orduya gönüllü olarak yazılmıştır. Aralov yaşadığı sağlık sorunları nedeni ile bu savaşa iştirak edememiş ve geri hizmette görev yapmak zorunda kalmıştır. Savaş devam ederken Rusya'da işçiler, köylüler ve askerler başta olmak üzere halkın önemli bir kısmı çarlık rejimine karşı ayaklanarak anayasal bir düzene geçilmesini istemiştir. Rus tarihe "1905 Devrimi" olarak geçen bu hadise sırasında Aralov askerlik görevini yaptığı Mançurya'dan firar ederek Moskova'ya gelmiş ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne üye olarak devrime katılmıştır. 1905 Devrimi ile Rusya'da 1906 yılında anayasal düzene geçilmiş ve "Çarlık Duması" kurulmuştur. Aralov ise bu süreçte üye olduğu partide işçilere ders vererek öğretmenlik görevini icra etmiştir. Öte yandan Rus monarşisi, Rusya'da yaşanan bu değişimlerden rahatsız olmuş ve Başbakan Pyotr Stolipin, 3 Haziran 1907 tarihinde dumayı feshederek

52 Cebesoy, *age.*, s. 246.

53 Zeki Saruhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV: Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılmasına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 1.

54 BCA., 930.1.3.42.1, s.1.

55 *Hâkimiyeti Milliye*, 23 Kasım 1921, s. 7.

56 *İkdam*, 29 Ocak 1922, s. 4.

tekrardan çarlık rejimini tek güç haline getirmiştir. Rusya'da monarşi tekrardan hâkimiyet elde edince Aralov, Birinci Dünya Savaşı'na kadar askerlik görevinde bulunmamıştır. Böylece 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda yüzbaşı rütbesi ile Rus Ordusu'na alınan Aralov, Almanlara karşı Prusya Bölgesi'ndeki cephede savaşmıştır. Savaş devam ederken Rusya'da 1905 yılında başlayan monarşi yönetiminden anayasal düzene geçiş çabaları 1917 yılında kendisini tekrardan göstermeye başlamıştır. Gösteri ve ayaklanmaların yaşandığı Rusya'da çarlık rejimi zor duruma düşmüş ve bu dönemde Aralov askerler arasındaki siyasi örgütlenmelerde aktif bir şekilde rol almıştır. Şubat Devrimi'ne kadar Menşevik görüşlerini benimseyen Aralov, Rusya'da çarlık rejiminin yıkılmasından sonra kurulan Geçici Hükümet'e karşı hareket eden ve darbe girişiminde bulunan General Lavr Kornilov'a da muhalif olmuştur. Bu süreçte Lenin ile iyi ilişkiler geliştiren Aralov Menşevik saflarından Bolşevik saflarına geçmiştir. Böylece Rusya'da yaşanan Ekim Devrimi sonunda yönetim Bolşeviklerin eline geçmiş ve Aralov, II. Sovyet Kongresi'nde delege seçilmiştir. Delege seçilmesinden sonra Lenin'in özel talimatı ile 1918 yılında Operasyon Başkanlığı'na getirilerek Kızıl Ordu'nun ilk alaylarını ve bölüklerini oluşturmada rol almıştır. Bunun yanı sıra Hükümet Komitesi Başkanlığı görevini de icra etmiştir. 1921 yılında ise Litvanya'da Dışişleri Halk Komiserliği bünyesinde görev yaparken 1921 yılının Kasım ayında Ankara'ya elçi olarak atanmıştır.⁵⁷

2. 1. Aralov Ankara'da

Kasım 1921 tarihinde Ankara'ya elçi olarak atanan Aralov ve mahiyetindeki 24 kişilik elçilik heyeti, Aralık ayında Moskova'dan karayolu ile hareket etmiştir. Batum'a gelen Aralov buradan denizyolu ile önce Rize daha sonra ise Trabzon'a gelmiştir. Trabzon valisi tarafından törenle karşılanan Aralov, bir süre Trabzon'da çeşitli temaslarda bulunduktan sonra denizyolu ile Samsun'a geçmiştir.⁵⁸ Samsun mutasarrıfı ile istişare ederek TBMM ve Mustafa Kemal hakkında bilgi almıştır. Samsun'dan karayolu ile Ankara'ya doğru hareket eden Aralov yaklaşık 400 km mesafe kat etmiştir. Aralov ve beraberindeki elçilik heyetinin takip ettiği güzergâh ise Samsun-Havza-Merzifon-Çorum-Alaca-Yozgat-Yahşihan şeklinde olmuştur. Yahşihan Gar'ına vardıklarında ise Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey kendilerini törenle karşılamış ve bu karşılama töreninden sonra trenle yaklaşık 4 saatlik

57 Колпакиди Александр Иванович и Прохоров Дмитрий Петрович, *Империя ГРВ: Очерки истории российской военной разведки*, Олма-Пресс, Москва 1999, с. 33-36.

58 Аралов, *у.р.*, с. 38-41.

bir yolculuk yaparak 26 Ocak 1922 tarihinde Ankara'ya varmışlardır. Aralov Ankara'ya vardıkdan sonra istirahat çekilmiş ve sonraki günlerde Ankara'da şehir gezintisine çıkarak burayı tanımaya çalışmıştır.⁵⁹

Gezi ve izlenimlerden sonra 30 Ocak 1922 tarihinde Mustafa Kemal tarafından kabul edilen Aralov, RSFSC ile TBMM arasındaki yakın ilişki ve iş birliğinden konuşmuşlardır. Bu konuşma esnasında Mustafa Kemal, Aralov'a "Ortak gayemiz Doğu halklarının emperyalist güçler ile savaşarak onların sömürgeci boyunduruğundan kurtulmasıdır. Bu emperyalist güçlere karşı yaptığımız iş birliği ile başarıya ulaşacağımıza inanıyorum. Bu nedenle Rusya'ya ve büyük lider Lenine Türkiye'ye yaptıkları yardımlardan ötürü müteşekkirim" demiştir. Aralov, Mustafa Kemal ile görüşükten sonra bakanlar, genelkurmay ve şehrin diğer ileri gelenleri ile tek tek bir araya gelmiştir.⁶⁰

2. 2. Aralov Batı Cephesi'nde

Aralov, Ankara'ya geldikten sonra başta Mustafa Kemal olmak üzere şehirdeki diğer bakan, komutan ve ileri gelenler ile görüşerek çeşitli temaslarda bulunmuştur. Böylece TBMM-RSFSC ilişkilerini geliştiren önemli diplomatlardan birisi olan Aralov'a, Mustafa Kemal oldukça önem vermiş ve samimiyetinden ötürü kendisine "Yoldaş" diyerek seslenmiştir. Bu samimiyet Mustafa Kemal ve mahiyetindeki kişilerin Ankara'daki RSFSC elçilik binasına giderek sohbetler etme ve müzikler dinleme şeklinde olmuştur. Ancak bu sohbetlerin maksadı sadece müzik ve sohbetten ibaret olmamış asıl maksat ise Batı Cephesi'ndeki durumu Aralov ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara Elçisi İbrahim Abilov ile istişare ederek Rusya'dan gerekli yardımların sağlanması olmuştur. Bu sohbetlerden birinde Mustafa Kemal, Aralov ve Abilov ile özel bir görüşme gerçekleştirerek,

Aziz dostlarım, yoldaşlarım cephe hattındaki durum oldukça gergin bir vaziyette. Yunan tarafı Eskişehir'in doğu istikametine 6 tünden oluşan bir kuvveti sevk ederek önemli bir tehdit haline gelmiştir. Bu tehdidin önümüzdeki hafta içinde bir saldırıya dönüşebileceğini tahmin etmekteyiz. Yunanlılar kısa süre içerisinde toplanması planlanan Cenevre Konferansı için ellerini güçlendirmek istiyorlar. Bizim cepheye asker ve mühimmat taşıyacak aracımız, atımız ve eşeğimiz yoktur. Yalnızca develerimiz bulunmakta ve develer bizim

59 Aralov, y.p., c. 45-64.

60 Aralov, y.p., c. 67-68.

için savaş kahramanıdır. Bize mühimmat taşımak için araç ve at lazımdır. Bu konuda bize yardım etmenizi rica ederim. Biliyorum Rusya zor durumda ve zengin bir ülke de değil ama bu konuda bize yardımcı olun. Tüfek, mermi, top ve para yardımları için hükümetinize ve Lenin'e şükranlarımı sunarım" demiştir.⁶¹

Elçilikteki görüşmeden kısa bir süre sonra 28 Mart 1922 tarihinde Mustafa Kemal, Aralov, Abilov ve RSFSC'nin Ankara'daki askeri ataşesi Zvonaryev'u davet ederek Batı Cephesi'ne götürmüş ve cephe hattını gezdirmiştir.⁶² Konya, Akşehir, Polatlı, Sivrihisar ve Bolvadin'i gezen Aralov ve beraberindekiler Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile görüşerek gelişmeler hakkında bilgi almışlardır.⁶³ Yaklaşık on gün süren gezi sonunda Aralov ve beraberlerindeki 6 Nisan 1922 tarihinde Ankara'ya geri dönmüşlerdir.⁶⁴

3. İzmir İktisat Kongresi'ne Giden Süreç

21 Nisan 1922 tarihinde Moskova'da bulunan Türk askeri ataşelerinin konakladığı daire "ÇEKA" yani Rus Olağanüstü Polis Gücü tarafından baskına uğramıştır.⁶⁵ Bu baskına bizzat ÇEKA Komiser Yardımcısı Smirnov katılmıştır.⁶⁶ Rus polisi, Türk elçiliğinde arama yaparak elçiliğe ait olan belge çantasına el koymuş⁶⁷ ve Yüzbaşı Emin Bey'i de gözaltına almışlardır.⁶⁸ Olaydan haberdar olan Büyükelçi Ali Fuat Bey ve Başkâtip Aziz Bey, RSFSC Dışişleri Bakanlığı'na gitmişler ancak karşılarında bir muhatap bulamamışlardır. Bu durum üzerine Aziz Bey, RSFSC Dışişleri Bakan Yardımcısı Lev Karahan ile telefonla görüşerek yaşanan olayın sebebini sormuş, Lev Karahan ise Aziz Bey'e olayı çözeceğini söylemiştir. Buna rağmen olay çözüme kavuşmamış ve Moskova'daki Türk elçiliği 22 Nisan 1922 tarihinde RSFSC Dışişleri Bakanlığı'na bir nota vererek elçilik personeli Yüzbaşı Emin Bey ve elçiliğe ait olan belge çantasının iade edilmesi istenmiştir. Notaya rağmen Rus polisi, Yüzbaşı Emin Bey'i gözaltında darp

61 Aralov, y.p., c. 75-76.

62 Aralov, y.p., c. 76-77.

63 Aralov, y.p., c. 90-91.

64 Aralov, y.p., c. 110.

65 Bilâl Niyazi Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s. 29.

66 *Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları*, C II, haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 696-697, Belge No. 180.

67 *age.*, s. 702-703, Belge No. 181.

68 *age.*, s. 705, Belge No. 182.

etmiş ve belge çantasını iade etmeden Emin Bey'i serbest bırakmışlardır. Bu durum üzerine Ali Fuat Bey, RSFSC Dışişleri Bakanlığı'na ikinci bir nota vererek yaşanan bu hadisenin devletlerarası hukuka aykırı olduğunu ve elçilik personellerinin dokunulmazlıklarına saygı gösterilmediğini bildirmiştir.⁶⁹ Ali Fuat Bey'in notasından sonra Lev Karahan kendisi ile görüşmek istemiş ancak Ali Fuat Bey görüşme teklifini reddederek Ankara'ya dönmek için TBMM'ye bilgi vermiştir.⁷⁰ Durumun vahameti anlaşılınca RSFSC Dışişleri Bakanlığı, Moskova'daki Türk elçiliğinin Ankara'ya gönderdiği bütün telgraflarını durdurarak iletişimini engellemiştir. Rus tarafı Ankara'ya yaşanan bu durumu, "Ali Fuat Bey'in bir Türk ve bir İngiliz casusunu himaye ettiğini ve bunların Moskova'da bulunan gizli bir dairede İngiliz casusuna belgeleri verirken yakalandıkları" şeklinde aktarmıştır.⁷¹

3 Mayıs 1922 tarihinde Ali Fuat Bey'in durumu detaylı anlatan telgrafının Ankara'ya ulaşması ile TBMM olayın içyüzünü öğrenerek Aralov'u Dışişleri Bakanlığı'na çağırmıştır.⁷² Aralov'a bir nota verilerek belge çantasının iadesini ve RSFSC'nin özür dilemesi istenmiştir. 10 Mayıs 1922 tarihinde Ali Fuat Bey ve diğer elçilik personelleri Moskova'yı terk ederek 2 Haziran 1922 tarihinde Ankara'ya dönmüşlerdir. Yaşanan bu hadise Ankara-Moskova arasındaki ilişkilerin gevşemesine neden olmuştur. Ankara elçilik krizinden sonra Moskova'ya karşı tedbirli davranarak milli menfaatler doğrultusunda hareket etmiştir. Fransa ile ilişkiler geliştirilmeye başlanmış ve RSFSC'nin açmak istediği Mersin Konsolosluğu meselesi Ankara tarafından geçiştirilmiştir. Aralov, Mersin Konsolosluğu'nun açılması için Mustafa Kemal ile bizzat görüşmesine rağmen beklediği hızda bir dönüş sağlayamamıştır.⁷³

Türk Ordusu, Yunan Ordusu'na karşı büyük bir taarruz için hazırlıklarının sonuna gelirken RSFSC, yaşanan elçilik krizi nedeni ile 71 gün sonra yani 2 Temmuz 1922 tarihinde TBMM'den resmi olarak özür dilemiştir. RSFSC'nin özür dilemesinden sonra TBMM, Moskova'ya Ali Fuat Bey yerine elçi olarak Ahmet Muhtar Bey'i atamış ve Ankara-Moskova hattında

69 Cebesoy, *age.*, s. 420-440.

70 Çağdaş Taylan Salın, *Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920-10 Mayıs 1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, s. 246-247.

71 Аралов, *y.p.*, c. 124.

72 *Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları*, s. 725, Belge No. 188.

73 Salın, *age.*, s. 246-251.

karşılıklı diplomatik ilişkiler tekrardan eski seviyesine ulaşmıştır.⁷⁴ Öte yandan Türk Ordusu bütün hazırlıklarını yaptıktan sonra 26 Ağustos 1922 tarihinde Yunan Ordusu'na karşı Büyük Taarruzu başlatmıştır.⁷⁵ Bu taarruz neticesinde İzmir 9 Eylül 1922 tarihinde kurtarılmış⁷⁶ ve Yunan Ordusu bütün Anadolu topraklarından atılmıştır.⁷⁷ Türk Ordusu'nun zafer kazanması üzerine Aralov, TBMM'ye bir tebrik mesajı göndermiştir.⁷⁸ Anadolu topraklarının işgalden arındırılmasından sonra TBMM ile İtilaf Devletleri arasında 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Mütarekeden sonra Yunan Ordusu, Doğu Trakya topraklarını da terk etmek zorunda kalmıştır.⁷⁹

Mütarekenin başarılı bir şekilde imzalanması barış görüşmelerini beraberinde getirmiştir. İtilaf Devletleri, Venedik'te barış konferansının yapılmasını öngörürken⁸⁰ Mustafa Kemal ise konferansın İzmir'de yapılmasını talep etmiştir.⁸¹ Mustafa Kemal'in İzmir teklifi İtilaf Devletleri tarafından olumlu karşılanmamış ve konferansın 13 Kasım 1922 tarihinde Lozan'da yapılacağı Ankara'ya bildirilmiştir.⁸² TBMM, Lozan'daki bu konferansa İsmet Bey başkanlığında bir heyet göndermiş⁸³ ve konferans gecikmeli olarak 20 Kasım 1922 tarihinde başlamıştır.⁸⁴ Oldukça gergin ve tartışmalı geçen bu konferans 4 Şubat 1923 tarihine kadar devam etmiştir. İngiltere'nin dayatmaları ve Yunanistan'ın ayak dirmeleri nedeni ile İsmet Bey başkanlığındaki Türk Heyeti, İtilaf Devletleri'nin şartlarını kabul etmemiş ve bu nedenle 4 Şubat 1923 tarihinde konferansa ara verilmiştir. Türk Heyeti ise 7 Şubat 1923 tarihinde Lozan'ı terk etmiştir.⁸⁵

74 Cebesoy, *age.*, s. 420-440.

75 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ)*, C 1, Devre 3, İçtima Senesi 3, İntibak 91, Celse 2, 26 Ağustos 1922, s. 710-711.

76 Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.10.54.354.37, s. 1.

77 Saruhan, *age.*, s. 647.

78 Aralov, *y.p.*, c. 129-130.

79 Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi IV*, Goloğlu Yayınları, Ankara 1970, s. 334.

80 Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk IV*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 517.

81 *İleri*, 30 Eylül 1922, s. 13.

82 *Sabah*, 24 Eylül 1922, s. 15.

83 BCA., 030.10.218.474.15, s. 3.

84 Saruhan, *age.*, s. 845-846.

85 Çağla Derya Tağmat, "Lozan Barış Konferansı'na Yunanistan Tarafından Bakış: Venizelos'un Dünyasında Lozan", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/29, s. 156.

4. Aralov'un Gözünde İzmir İktisat Kongresi Öncesi Son Durum

9 Eylül 1922 tarihinde Yunan işgalinden kurtulduktan sonra başta Mustafa Kemal olmak üzere TBMM tarafından İzmir'e oldukça ehemmiyet verilmiştir. Böylece buranın bir Türk yurdu olduğu ve haksız bir şekilde işgal edilerek çeşitli mezalimlere uğratıldığı dünya kamuoyuna duyurulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle Mustafa Kemal, Yunanlıların İzmir'de yaptığı tahribatı ortaya çıkarmak ve aynı zamanda İzmir'in Misak-ı Milli'nin önemli bir parçasını teşkil ettiğini göstermek için İtilaf Devletleri ile yapılacak barış konferansının İzmir'de yapılmasını istemiştir.⁸⁶ Bu teklif İtilaf Devletleri tarafından kabul edilmemiş ve konferans 20 Kasım 1922 tarihinde Lozan'da yapılmıştır.⁸⁷ Konferansın açılışından sonraki gün yani 21 Kasım 1922 tarihinde İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek İzmir'de bir iktisat kongresinin yapılmasını teklif etmiştir. Bu teklif Mustafa Kemal tarafından olumlu karşılanmış ancak Lozan Konferansı nedeni ile ileri bir tarihe ertelenmiştir.⁸⁸ Lozan'da devam eden konferansta İtilaf Devletleri, Türk Heyetine kapitülasyon ve ekonomik dayatmalarda bulununca Mustafa Kemal devreye girmiştir.⁸⁹ Böylece Misak-ı Milli'de siyasi olarak belirlenen bağımsız vatan topraklarının sınırlarının ilanını gibi bağımsız bir ekonominin de ilanını duyurmak amacı ile bir iktisat kongresinin toplanmasına karar verilmiştir.⁹⁰

Aralov anılarında İzmir İktisat Kongresi'nin yeni kurulacak devletin kalkınma ve ekonomik bağımsızlığını elde etme çarelerini araştırma maksadı ile toplanılmasının istediğini dile getirmiştir. Aralov öte yandan kongre öncesi Mustafa Kemal ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in verdikleri beyanatlara göre kongre sonunda alınacak kararların "*iktisadi milli misak*" niteliğinde olduğunu ve hükümetin bu kararları uygulamaya koymayı kutsal bir görev olarak benimsediğini söylemiştir.⁹¹ Kongre ile ilgili gazetelerde haberlerin yapılması üzerine muhalif İkinci Grup üyelerinden birisi olan Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, meclise bu konu ile ilgili bir soru önergesi vererek "Bu

86 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıraları*, C I, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1957, s. 86-88.

87 Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1943, s. 58.

88 Turan, *age.*, s. 253-255.

89 Ertan, *age.*, s. 45-46.

90 Asaf Özkan, "Milli Mücadele'den Sonra ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi", *Belleken*, C LXXVIII, S. 283, Aralık 2014, s. 1136-1138.

91 Аралов, *у.р.*, с. 207.

günlerde büyük bir iktisat kongresinin İzmir'de düzenleneceğini gazetelerde okumaktayız. Yapılacak kongre yalnızca İktisat Vekâletinin girişimleri ile mi yoksa Heyeti Vekilece kabul edilen bir kararın sonucu olarak mı toplanmaya davet edilmiştir? Kongrenin programı nedir?" diyerek bilgilendirme yapılmasını istemiştir.⁹² Ali Şükrü Bey'in bu soru önergesini meclise sunmasının nedeni ise kongre kararının Başvekil Rauf Bey ve TBMM'nin onayı olmadan Mustafa Kemal tarafından bizzat alınması ve bu kongrede muhalif olmayan vekillere görev verilmemesi olarak değerlendirilmiştir. Aralov anılarında Mustafa Kemal ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in kongre kararı ve beyanatlarının muhalifleri oldukça ürküttüğünü söyleyerek buna karşılık muhaliflerin kongreye karşı çalışmalar yürüttüğünü de dile getirmiştir. Aralov, Mustafa Kemal'e muhalif olan vekillerin İzmir'de görev yapan Birinci Ordu Komutanı Sakallı Nureddin Paşa ile irtibata geçerek kongre hakkında bilgi almaya çalıştığını da belirtmiştir.⁹³

Muhaliflerin endişe duyduğunu aktaran Aralov, anılarında ayrıca muhalefetin İzmir İktisat Kongresi'ni Mustafa Kemal'in kurmayı planladığı yeni partisinin propaganda ve reklam çalışmasını yapmak için düzenleyeceği bir organizasyon olarak gördüklerini ve bu nedenle kongrede iktisadi manada bir çalışmaya yer verilmeyeceğine inandıklarını dile getirmiştir. Böylece Aralov, muhaliflerin düzenlenmesi planlanan kongreye karşı Mustafa Kemal'in yerel burjuva ve toprak ağalarından destek almaması için önemli çabalar sergilediğini belirtmiştir. Öte yandan Lozan'daki görüşmelerin kesintiye uğraması sonrasında muhalefet ile Mustafa Kemal arasında şiddetli tartışma ve çekişmeler yaşanmıştır. Mustafa Kemal ise buna karşılık olarak Kazım, Fevzi ve İsmet Beyler gibi önemli asker ve politikacıyı yanında tutarak muhaliflerin emellerini bertaraf etmeye çalışmıştır.⁹⁴

5. Aralov'un Gözünden İzmir İktisat Kongresi

Lozan'daki konferansa 4 Şubat 1923 tarihinde ara verilince İzmir'de bir iktisat kongresinin yapılması için hazırlıklar yapılmıştır. Bu hazırlıklar çerçevesinde delege olarak önemli sermayedar kongreye davet edilmiştir. Sermayedarlar haricinde çeşitli meslek grubu ve unvana sahip kişiler de kongreye davet edilmiştir. Kongreye davet edilen yabancı elçiler ise RSFSC'nin Ankara elçisi

92 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, C 3, Devre 1, İntibak 185, Celse 2, 3 Şubat 1923, s. 173-184.

93 Aralov, *y.p.*, c. 207.

94 Aralov, *y.p.*, c. 208.

Aralov ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara elçisi Abilov olmuştur.⁹⁵ Hazırlıkların tamamlanmasından sonra kongre, 17 Şubat 1923 Cumartesi günü saat 10:00'da İzmir'in Konak İlçesinde bulunan Osmanlı Bankasının eski depolarından birisi olan "*Banka Han*" binasında Manisa Sanayi Delegatesi Kazım (Karabekir) Bey başkanlığında ve 1135 delegenin katılımı ile başlamıştır.⁹⁶ Aralov anılarında kongreye katılan delegelerin büyük çoğunluğunu varlıklı sınıfın oluşturduğunu bildirmiş ve bunun sebebinin ise kongreye katılmak için yapılacak yol ve diğer masrafların katılımcılar tarafından karşılanacak olmasından kaynaklandığını söylemiştir. Aralov bu masraflar nedeni ile işçi ve köylü sınıfını temsil edecek delegelerin büyük çoğunluğunun kongreye gelemediğini bildirmiştir. Aralov ayrıca kongreye katılan delegelerin büyük kısmının batı ve kıyı illerinde bulunan kişilerden oluştuğunu söylemiştir. Kongreye doğu illerinden katılımın az olmasını İzmir'in uzak ve ulaşımın ise zor olmasından kaynaklı olduğunu iletmiştir.⁹⁷

Aralov anılarında Mustafa Kemal'in kongre açılış konuşmasında Osmanlı Devleti'nin ve padişahlık yönetiminin geride bıraktığı ekonomik sorunları, sanayi eksikliğini ve köylünün çektiği sıkıntıları dile getirdiğini ve devamında kongredeki delegelere hitap ederek milli kaynakların oluşturulması ve ekonomik kalkınmanın sağlanması için yapılacak programın hazırlıkları adına sizlerden destek ve yardım bekliyorum dediğini bildirmiştir. Bu konuşmanın haricinde Mustafa Kemal'in kongrede pulluğu tanıtarak işte pulluk, bu memleketimizde tarih yazacak bir kalem dediğini aktaran Aralov devamında Mustafa Kemal'in kürsüde bağırarak "kahrolsun karasaban, pulluk bizim tarlalarımızın da efendisi olmalıdır" dediğini bildirmiştir. Aralov, Mustafa Kemal'in konuşmasını bitirmesinden sonra kongrede kendisinin ve Abilov'un da birer konuşma yaptığını aktarmıştır. Yaptığı konuşmasında, bizler oldukça kanlı ve bir o kadar da ağır savaşlardan sonra kültürümüzü geliştirerek halk ekonomimizi kurduk diyen Aralov, konuşmasının devamında Rusya'da nelerin yapıldığını ve nelerin yapılmak istendiğini anlatmıştır. Aralov öte yandan Türkiye hakkında konuşarak istilacı ve zorbaları ülkenizden kovarak feodal düzeni yıktınız ve akabinde emperyalist güçleri de yenerek savaşınızda başarıya ulaştınız demiştir. Türkiye

95 Mehmet Kayıran ve Selami Saygın, "İzmir İktisat Kongresi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C 2, S. 5, 2019, s. 36.

96 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi; Yeni Türkiye'nin Oluşumu*, 3. Kitap, Birinci Bölüm, İstanbul 1995, s. 255.

97 Аралов, *y.p.*, c. 208.

ile yakın ve samimi ilişkiler sürdürdüklerini söyleyen Aralov, RSFSC'nin Türkiye hakkındaki düşüncelerini de konuşma esnasında dile getirmiştir.⁹⁸

Aralov anılarında kongrede yaptığı konuşmadan hemen sonra Abilov'un da bir konuşma yaptığını ve bu konuşmanın Türkçe olduğunu söylemiştir. Böylece Abilov'un kendisinin yaptığı konuşmaya benzer bir konuşma yaptığını aktaran Aralov, bu konuşmaların kongrede bulunanlarda Sovyet ülkeleri lehine büyük tezahürat yarattığını söylemiştir. Kongredeki konuşmasının yanı sıra devam eden kongreyi ve alınan kararları da gözlemleyen Aralov, esnaf, tüccar, küçük çiftçi ve sanayicilere krediler temin etmek amacı ile kredi kurumları ağının genişletilmesi ve Ziraat Bankası'nın sahip olduğu sermayenin artırılması kararının alındığını bildirmiştir. Aralov, bu kararlara ek olarak demir yollarının yapılması, tarımda makineleşmeye gidilerek bu makinelerin ithal edilmesi, hammadde üretiminin artırılması, gıda ve tekstil fabrikaları gibi önem arz eden kurumların kurulması ve milli sermayedarların yabancı sermayedarlara karşı korunarak desteklenmesi kararlarının da alındığını aktarmıştır. Kongrenin 7. gününde yani 23 Şubat 1923 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara elçisi Abilov kalp krizi geçirecek yaşamını yitirmiştir. Abilov'un vefatı Aralov ve Mustafa Kemal başta olmak üzere kongreye katılan bütün katılımcıları derinden üzerek büyük bir şaşkınlığa neden olmuştur. Kongre devam ederken Abilov'a veda edilerek bir cenaze töreni düzenlenmiştir. Bu törene Aralov ve Mustafa Kemal de katılmıştır. Cenaze töreninden sonra Abilov'un naşı Bakü'ye gönderilmiştir. Abilov'un ani vefatı nedeni ile kongreye devam edemeyen Aralov anılarında, kongre sonunda alınan kararlar için "Yapılan bu iktisat kongresi Anadolu burjuvazisinin çıkarlarını ön plana çıkararak yansıtmıştır. Kongre boyunca ve kongre sonunda işçi ve köylüler için yalnızca vaatler verilmiş ve köylüler efendilerimizdir denilerek bunlarla yetinilmiştir. Yapılan bu kongrede halkın maddi imkânlarını iyileştirmek adına hiçbir somut karar alınmamıştır diyerek düşüncelerini dile getirmiştir."⁹⁹

6. İzmir İktisat Kongresi Sonrasında Yaşanan Olaylar ve Aralov'un Ankara'dan Ayrılışı

17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de gerçekleştirilen bu kongrede yabancıların tekelinden kurtulmak için milli sermayenin devlet tarafından desteklenerek özel teşebbüsler özendirilmeli ve devlet, bireyler

⁹⁸ Аралов, *y.p.*, c. 210.

⁹⁹ Аралов, *y.p.*, c. 210-211.

tarafından kurulması şimdilik mümkün olmayan teşebbüsleri kendi öz kaynaklarında karşılamalı gibi önemli kararlar alınmıştır. Bunların haricinde kongre sonunda işçilere sendikal haklar verilmiştir.¹⁰⁰ Böylece kongrede alınan kararlar “*Misak-ı İktisadi Esasları*” olarak kabul edilmiştir.¹⁰¹ 4 Mart 1923 tarihinde kongrenin sona ermesi ile Mustafa Kemal, Lozan’da kesintiye uğrayan görüşmelerin yeniden başlaması için çalışmalarına başlamıştır.¹⁰² TBMM, İtilaf Devletleri ile diyaloga girerek 8 Mart 1923 tarihinde şartlarını bildiren bir nota yayımlamıştır. İtilaf Devletleri, TBMM’nin bu notasına 28 Mart 1923 tarihinde olumlu cevap vermiştir. İtilaf Devletleri, Lozan Konferansı’nın ikinci safhasının 23 Nisan 1923 tarihinde başlayacağını bildirmiştir.¹⁰³ Konferansın tarihi belli olduktan sonra Mustafa Kemal, birinci görüşmeler sonunda sorun çıkaran muhalif İkinci Grubu meclisten tasfiye etmek ve ikinci görüşmelerin baskısız ve daha rahat geçmesi için 1 Nisan 1923 tarihinde seçim kararı aldırılmıştır.¹⁰⁴ Öte yandan TBMM, 23 Nisan 1923 tarihinde başlayacak olan Lozan’daki ikinci görüşmeler öncesi ABD’nin desteğini almak için¹⁰⁵ 8 Nisan 1923 tarihinde ABD menşei Chester Gurubuna bazı imtiyazlar vermiştir.¹⁰⁶

Ankara’da Lozan Konferansı için bu hazırlıklar yapılırken Başvekil Rauf Bey ile Aralov arasında bir türlü sağlanamayan samimiyet konferans öncesi yerini çekişmeye bırakmıştır. Rauf Bey, Aralov’un Türkiye’deki komünistleri Mustafa Kemal’in saygınlığını sarsmak ve ona karşı mücadele etmek için kışkırtarak örgütlediğini Mustafa Kemal’e iletmıştır. Aralov ise anılarında Mustafa Kemal ile yaptığı görüşmede kendisine Rauf Bey’in Türkiye düşmanı birisi olduğuna inandığını söyledi demiştir. Karşılıklı çekişme ve konferans öncesi İtilaf Devletleri ile ilişkileri bozmamak maksadı ile Ankara Hükümeti, Aralov’un Ankara’yı terk etmesini istemiştir. Böylece Aralov, Nisan 1923 tarihinde Ankara’ya terk ederek Moskova’ya geri dönmüştür.¹⁰⁷

100 Necat Berberoğlu, “İzmir İktisat Kongresi”, *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, C 12, S 1, 1976, s. 227-231.

101 Temuçin Faik Ertan, “Mudanya Mütarekesi’nden Lozan Barış Antlaşması’na”, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, ed. Temuçin Faik Ertan, 4. Baskı, Ankara 2016, s. 146.

102 Temuçin Faik Ertan, “Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 6, S. 18, Ankara Temmuz 1990, s. 621.

103 Yılmaz, agm., s. 168.

104 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 337-339.

105 Kemal Karpat, *Turkey’s Politics*, Princeton University Press, New Jersey 1959, p. 100.

106 Andrew Mango, *Atatürk: The Biography of The Founder of Modern Turkey*, The Overlook Press, Woodstock & New York 2002, p. 125-140.

107 Аралов, y.p., c. 201-202.

Sonuç

Tarihi XV. asra dayanan Türkiye-Rusya ilişkileri, III. İvan'ın Michael Pleşçeyev'i 1492 yılında İstanbul'a elçi olarak göndermesi ile resmîyet kazanmıştır. Rusya'nın bu elçisine karşılık olarak Osmanlı Devleti ise 1514 yılında Menkub Beyi Kemal Bey'i Moskova'ya göndererek karşılıklı elçi gönderme işlemini gerçekleştirmiştir. Böylece XVI. asrın başında mütekabiliyet esasları gereği iki ülke de elçiler vasıtası ile doğrudan diplomatik temaslarda bulunmuştur. Zaman içerisinde Rusya'nın genişleme ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanlarına sahip olma düşüncesiyle hareket etmesi nedeni ile bu iki ülke askeri olarak karşı karşıya gelmiştir. XVII. asra kadar ticari, askeri ve diplomasi olarak etkileşim halinde olan bu iki ülkede de karşılıklı bir daimî elçilik bulunmamıştır. Öte yandan 1700 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması ile Rusya, İstanbul'da daimî bir elçilik açma hakkını elde etmiştir. 1702 yılında Pyotr Andreyevich Tolstoy'un atandığı bu elçiliğe karşılık Osmanlı Devleti ise ancak 154 yıl sonra karşılık vererek 1856 yılında Petersburg'a Yusuf Rıza Bey'i göndermiştir. Böylece savaş, ticaret, diplomasi ve ittifaklar şeklinde uzunca yıllar ilişki içerisinde olan Osmanlı Devleti ve Rusya 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda düşman saflarında yer almışlardır. Bu savaşta kanlı ve çetin çarpışmalar yaşayan bu iki devlet de yıkılış ve büyük bir değişimin içerisine girmiştir. Rusya'da 1917 yılında Bolşevikler yönetimi ele geçirerek monarşiyi tasfiye etmiş ve ülkede rejimi değiştirmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise savaşın kaybedilmesi nedeni ile imzalanan mütareke sonunda sistemli bir işgal ve fiili bir yıkılma meydana gelmiştir. Ancak bu işgaller Anadolu halkı tarafından kabul görülmemiş ve Mustafa Kemal liderliğinde bir Millî Mücadele'ye girişilmiştir.

Anadolu'daki Millî Mücadele zaman içerisinde örgütlü bir hal alarak 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da TBMM'nin kurulmasını sağlamıştır. TBMM'nin kurulması ile bu hareket resmîleşmiş ve emperyalist güçlere karşı RSFSC'den siyasi, askeri ve maddi destek çağrısında bulunmuştur. TBMM'nin bu çağrısı muhatapları tarafından kabul görülerek gerekli yardımlar temin edilmiştir. Böylece her iki ülkede de rejim geçişlerini oluşturan taraflar, ortak düşman olan Batı karşısında aynı safta yer almaya başlamıştır. Bu nedenle RSFSC, Ankara'yı tanıyarak 8 Kasım 1920 tarihinde buraya bir elçi atamıştır. Ankara ise 19 Şubat 1921 tarihinde Ali Fuat Bey'i Moskova'ya elçi olarak atamıştır. Karşılıklı elçilerin yanı sıra iş birliği ve dostluk ilişkilerini geliştirmek isteyen Ankara-Moskova 16 Mart 1921 tarihinde bu minvalde bir antlaşma imzalamıştır. Ankara bir yandan işgal güçlerine karşı diplomatik arayışlar içerisine girerken diğer yandan Yunan Ordusu'na karşı da askeri

mücadelesini sürdürmüştür. Bu mücadele Kütahya-Eskişehir Muharebesi ile büyük bir darbe aldıysa da kısa sürede toparlanmış ve Sakarya Muharebesi ile savunmadan saldırı pozisyonuna geçilmiştir. Ankara Hükümeti kesin zafer ve süpürme hareketi için hazırlıklarına devam ederken Türkiye-Rusya ilişkilerinde oldukça önemli bir yere sahip olan Semyon İvanoviç Aralov, Ankara'ya elçi olarak atanmıştır. Aralov'un Ankara'ya gelmesi ile diplomatik ilişkiler daha da gelişmiş ve Mustafa Kemal, Aralov'a samimiyetinden dolayı "Yoldaş" demiştir. Mustafa Kemal ile birlikte Batı Cephesi'ni gezip durumu tetkik eden Aralov'a Rauf Bey mesafeli davranarak yakın ilişki kurmamıştır.

Türk Ordusu'nun 26 Ağustos 1922 tarihinde başlattığı Büyük Taarruz neticesinde Yunan Ordusu, Anadolu'dan atılmıştır. Akabinde Mudanya Mütarekesi imzalanarak çatışma haline son verilmiştir. Mütarekeden sonra ise İtilaf Devletleri barış görüşmelerinin sağlanması için bir konferansın yapılacağını duyurmuştur. Mustafa Kemal ise İzmir'in yaşadığı işgal zulmünü duyurmak ve buranın Misak-ı Milli'nin vazgeçilmez bir parçası olduğunu göstermek için konferansın İzmir'de yapılmasını istemiştir. Ancak Mustafa Kemal'in bu isteği İtilaf Devletleri tarafından kabul görülmemiş ve konferans 20 Kasım 1922 tarihinde Lozan'da yapılmıştır. Bu durum üzerine İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, 21 Kasım'da Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek İzmir'de bir iktisat kongresinin yapılmasını teklif etmiştir. Bu teklif Lozan'daki konferans nedeni ile ileri bir tarihe ertelenmiştir.

Lozan'da İtilaf Devletlerinin dayatması nedeni ile konferans kesintiye uğramış ve Türk heyeti Lozan'ı terk etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal, İzmir'de bir iktisat kongresinin toplanması için talimat vermiştir. Konferans için hazırlıklar yapılmış ve hazırlıkların tamamlanması ile 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi başlamıştır. Kongreye katılan kişilerden birisi olan RSFSC elçisi Aralov, kongre öncesinde Mustafa Kemal ile muhalefet arasında sert tartışmaların ve çekişmelerin yaşandığını bildirmiştir. Aralov öte yandan kongreye katılan delegelerin ağırlıklı olarak Batı ve kıyı bölgelerden gelen ve çoğunluklar sermayedarların oluşturduğunu söylemiştir. Bunların haricinde kongre sırasında ve kongre sonrasında alınan kararlar hakkında çıkarımlarda bulunan Aralov, kongrenin Anadolu burjuvasının çıkarlarını yansıtan, köylü ve işçi sınıflarına ise vaatler haricinde maddi imkânlar sağlamayan bir oluşum olarak görmüştür. Kongre hakkında olumsuz görüşler bildiren Aralov, Rauf Bey ile yaşadığı anlaşmazlık ve Lozan'da başlayan ikinci görüşmeler nedeni ile Ankara'yı terk etmek zorunda kalmıştır.

Kaynaklar

- Ağa, Silahdar Fındıklılı Mehmet, *Nusretname*, C II, Sadeleştiren: İsmet Parmaksızoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1966.
- Ağayev, Elnur, "Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi A.A.Rodionov'un Türkiye Anıları", *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 17, 2016.
- Ağır, Osman, "Dünya Siyasetini Etkileyen Devrimlerin Uluslararası Sonuçları: 1917 Bolşevik Devrimi", *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 16, S. 1, 2019.
- Akyıldız, Ali, "Meclis-i Mebusan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003.
- Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları*, C II, haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015.
- Aslan, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.
- Ayverdi, Samiha, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1970.
- Bal, Halil, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 5, 2004.
- Benhür, Çağatay, "Türk-Rus Siyasî İlişkileri (1917-1920)", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 19, 2008.
- Berberoğlu, Necat, "İzmir İktisat Kongresi", *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, C 12, S. 1, 1976.
- Bülbül, İsmail, *Osmanlı Belgelerine Göre Rus Elçisi Tolstoy'un Faaliyetleri*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2007.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, Vatan Gazetecilik ve Matbaa, İstanbul 1955.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıraları*, C I, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1957.
- Ekici, Yunus, "Bolşevik İhtilâlinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 27, S. 1, Elazığ 2017.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinler (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

Ertan, Temuçin Faik, “Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 6, S 18, Ankara Temmuz 1990.

Ertan, Temuçin Faik, “Mudanya Mütarekesi’nden Lozan Barış Antlaşması’na”, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, ed. Temuçin Faik Ertan, 4. Baskı, Ankara 2016.

Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi IV*, Goloğlu Yayınları, Ankara 1970.
Hâkimiyeti Milliye, 23 Kasım 1921.

Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C II, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C III, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
İkdam, 29 Ocak 1922.

İleri, 30 Eylül 1922.

İnalcık, Halil, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, 8/30, Nisan 1944.

İnan, Kenan, “Trabzon’un Osmanlılar Tarafından Fethi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 1, S. 14, 2001.

İncedayı, Cevdet Kerim, *İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, C I, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1943.

Karpat, Kemal, *Turkey's Politics*, Princeton University Press, New Jersey 1959.

Kayıran, Mehmet ve Saygın, Selami, “İzmir İktisat Kongresi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C 2, S 5, 2019.

Kemal, Gazi Mustafa, *Nutuk*, ed. Nejat Bayramoğlu, Kurtuluş Güran, Kaynak Yayınları, Ankara, 2015.

Kireççi, Mehmet Akif, Tezcan, Selim, *Kırım'ın Kısa Tarihi*, ASEM Yayınları, Ankara 2015.

Koçsoy, Şevket, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler Ansiklopedisi*, C I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Mango, Andrew, *Atatürk: The Biography of The Founder of Modern Turkey*, The Overlook Press, Woodstock & New York 2002.

Martin, Volkan, "Misak-ı Milli'nin Kabulü ve İstanbul'un İşgali Sürecinde 1920 Sultanahmet Protesto Mitinginin Önemi ve Etkisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XVIII, 2018.

Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.

Özcan, Selim, "Amasya Genelgesi'nin Erzurum ve Sivas Kongreleri Üzerindeki Etkisi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1.

Özkan, Asaf, "Millî Mücadele'den Sonra ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi", *Bellekten*, C LXXVIII, S. 283, Aralık 2014.

Özkaya, Yücel, "İzmir'in İşgalinin Anadolu'daki Tepkileri", *Atatürk Yolu Dergisi*, C 1, S. 1, 1988.

Özlu, Hüsnü, "İstiklal Savaşı'nda, Sakarya Meydan Muharebesi'nde Mürettep Kolordunun Askerî Harekâtı", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, 2020.

Öztürk, Mustafa, *Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Perinçek, Mehmet, *Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016.

Sabah, 24 Eylül 1922.

Salın, Çağdaş Taylan, *Ali Fuat (Cebeşoy) Paşa'nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920-10 Mayıs 1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

Saruhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II: Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye*

(23 Temmuz 1919–22 Nisan 1920), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Saruhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III: TBMM'den Sakarya Savaşı'na (23 Nisan 1920–22 Ağustos 1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

Saruhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV: Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılmasına (23 Ağustos 1921–20 Kasım 1922)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

Sofuoğlu, Adnan, “İzmir İşgali Sonrasında Yunanlıların Batı Anadolu'da İşgali Genişletmeleri ve Bölgede Oluşan Milli Direniş”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 29-30, 2002.

Şimşir, Bilal Niyazi, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.

Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk IV*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

Tağmat, Çağla Derya, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul Rumlarının Sosyo-Kültürel Faaliyetleri”, *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C 2, S 1, 2020.

Tağmat, Çağla Derya, “Lozan Barış Konferansı'na Yunanistan Tarafından Bakış: Venizelos'un Dünyasında Lozan”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/29.

Tanık, İbrahim Halil, “Millî Mücadele Döneminde TBMM'ye karşı Ayaklanmalar”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Araştırmaları Tarihi I: Türk Milleti'nin İstiklal Mücadelesi: Türk İstiklal Harbi*, ed. Ahmet Oğuz, Emine Aşçı, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2023.

Tokgöz, Erdinç, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914–2004)*, İmaj Yayınevi, Baskı 7, Ankara 2004.

Turan, Mustafa, “Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi: Milli Temsil Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış*, C 5, S 10, 2012.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi; Yeni Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul 1995.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ), C 1, Devre 3, İçtima Senesi 3, İntibak 91, Celse 2, 26 Ağustos 1922.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C 3, Devre 1, İntibak 185, Celse 2, 3 Şubat 1923.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.10.218.474.15.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.10.54.354.37.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.18.1.1.5.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.18.1.7.3.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.18.3.29.13.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 930.1.3.42.1.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), A.AMD.00067.00012.002.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), İ.HR, 00141.7394.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), İ.HR, 147.7766.

Türkmen, Zekeriya, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S 11, Ankara 2000.

Velidedeğlı, Hıfzı Veldet, *İlk Meclis Milli Mücadele'de Anadolu: TBMM'nin 70.Yılı (1920-1990)*, Baskı II, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1990.

Velikov, Stefan, "Kemal Atatürk ve Bulgar-Türk İlişkileri", *IX. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri (21-25 Eylül 1981)*, C III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Yılmaz, Uğur, "Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi ve Sonrası Ankara-Atina İlişkilerinde Yaşanan Değişimler", *100. Yılında Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu (Sakarya Meydan Muharebesi'nin 100. Yılı Münasebetiyle 9-10 Eylül 2021)*, Ankara 2022.

Аралов, Семён Иванович, *Воспоминания советского дипломата 1922-1923*, Института Международных отношений, Москва 1960.

Иванович, Колпакиди Александр и Петрович, Прохоров Дмитрий, *Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки*, Олма-Пресс, Москва 1999.

